

शाहवंशका नरेशहरूको साहित्यिक देन

- बुद्धिसागर पराजुली

पुवपीठिका

नेपाल अधिराज्यको राष्ट्रिय एकीकरण, सांस्कृतिक एकीकरण, भाषागत एकीकरण जातीय एकीकरण, भावनात्मक एकीकरण तथा धार्मिक एकीकरणहरूमा जुन प्रकारको भूमिका शाहवंशले खेलेको छ त्यस्तै विभिन्न विषयका वाङ्मयमा गहिरिएर हाँसा शास्त्रीय मयादा-अनुरूप साना ठूला नानाप्रकारका ग्रन्थहरूसमेत रची समाजलाई विशाल मार्ग देखाएर गएका छन् । जस्तै कास्कीका राजा विचित्रवीर्य शाहीले आफ्नो अदम्य साहस एवं उत्साहको सहाराले शास्त्रसमेत शासनको परम्परा चलाएका छन् । विचित्रवीर्यको स्थिति बन्देजबारे अनुश्रुति यस प्रकारे परम्परामा चलिराएकी छ :-

धरन्तु खड्गाञ्जु तिमुद्धरन्तु
भरन्तु विप्रासिजकर्मनिष्ठान् ।
त्यजन्तु वैरं न चरन्तु लोभं
भजन्तु नारायणमादिदेवम् ।

(खाँडी भिन्नू, वेदको उद्धार गर्नु, स्वधर्ममा रहेका ब्राह्मणको पतिपालन गर्नु, बेकारमा कसैसंग वैरभाव नगर्नु, लौभानीपापानी नगर्नु र भगवान् आदि पुरुष नारायणको सेवा गर्नु) ।

यसरी कास्कीका शाही राजाका पूर्व पुरुषहरूले आफ्नो सन्तानका निमित्त कर्मयोगको उपदेश दिदा सर्वप्रथम खाँडी भिन्नू, वेदको उद्धार गर्नु, आफ्नो कर्ममा रहेका ब्राह्मणहरूको भरण गर्नु, विनाकारण कसैसंग वैर नगर्नु, लौभानीपापानी नगर्नु र नारायणको भजन सेवा

गर्नु भनेका थिए । यसरी स्थिति बन्देज बसाली शाही राज्यलाई हिमवद्भूभागमा बढमूल गराएका हुन् भन्ने जनअनुश्रुति छ । यस प्रकारका अरू पनि धेरै अनुश्रुति पाइन्छन् । नेपाली भाषामा यस प्रकारको अर्को अनुश्रुति पनि पाइन्छ :-

गुणी जनका गुण प्यारा
गफी जनका प्यारा बात ।
अल्छी जनका प्यारा निद्रा
भतुवाका प्यारा भात ।

गुणी, गफी, अल्छी र भतुवाहरूको लक्षण, स्वभाव तथा परिभाषा दर्साउने यस अनुश्रुतिले देश वा राष्ट्रका लागि के कस्ता मानिस उपयुक्त हुन्छन्, र कस्ता मानिस उपयुक्त हुँदैनन् भन्ने कुरा स्पष्टरूपमा ध्वनित गरेको छ ।

यिनै विचित्रवीर्यको 'श्रुतिमुद्धरन्तु' भन्ने उक्तिलाई चरितार्थ गराउने खालको अध्ययन अध्यापनको काम कस्केली राजाका समयदेखिनै पोखरामा प्रचलित थियो र पछिसम्म पनि पोखरा नेपाल राज्यभरका लागि विद्याका केन्द्रको रूपमा प्रसिद्धनै रह्यो ।

द्रव्य शाह ।

यिनै विचित्रवीर्यको ३ पुस्ता पछिका राजा द्रव्य शाह हुन् जसले गोर्खामा शाही राज्यको बलियो जग हालि । उनको संस्कृत भाषाको एउटा कृति यिनै पत्तिका लेखकले खोजसलाश गरी राष्ट्रिय अभिलेखालयमा राखिको

छ, जसको नाम 'चमत्कारमञ्जरी' हो र यस ग्रन्थमा राजाले आफ्नो राज्य स्थिर गर्न, वैरीलाई वश गर्न र कर्मचारीहरूलाई सदा राष्ट्रका निमित्त आत्मसमर्पण गर्ने विचारधाराको बनाउन बृहद्बवानल आदि तन्त्रग्रन्थअनुसार केही तान्त्रिक टोटाहरूका साथ राजाको जन्मोत्सवमा गर्ने वाञ्छनीय कतिपय कृत्यहरूको संकलन छ, तर ग्रन्थ पूर्ण छैन ।

चमत्कारमञ्जरीको आरम्भ :-

श्रीं वन्दे ।। स्वशाखोक्त विधिना गणेशामातृकावास्तु-
ग्रहान् संपूज्य स्वस्तिवाचनं कृत्वाऽऽधाराज्यभागान्तं ग्रह-
पूर्वकं विधाय उत्तरे लौहत्रिपादुकां स्थाप्य—
समाप्ति :-

पितृकृतं च गुर्विदिं मोहाद् यो वृणुते नृपः ।
द्विमासाभ्यन्तरे विघ्नोऽनन्बुद्धिसमो भवेत् ।
तन्मात्रवीनान्वृणुयाद् गुर्विद्युष्टौ प्रयत्नतः
गुर्विद्यावरणं चैव न कुर्याच्चान्दिके सदा ।

इति श्रीमन्महाराजाधिराज श्री ५ द्रव्यशाहकृतचमत्कार-
मञ्जर्यां बडवानलतन्त्रान्तर्गतभीमदंष्ट्रासंहितोत्तरकल्पोक्त-
राज्याभिवेकविधानं प्रकाशः षष्ठः ।। समाप्तोऽयम् ।।

यसपछि ज्योतिष्मती रसायनकल्पको निरूपण छ, तर ग्रन्थ खण्डित हुँदा पूर्ण छैन ।

यस ग्रन्थका साथ नित्यार्चनपद्धतिको पुस्तक पनि छ, जसमा वैष्णवसंप्रदायकी देवी श्री गोपालसुन्दरी र श्री गोपालसुन्दरको श्रीयन्त्रमा गरिने सांगोपांग पूजाविधान छ । यसबाट अनुमान गरिन्छ शाही ठकुरी राजाहरू वैष्णवसंप्रदायका थिए र गोपालसुन्दरीका उपासकका साथै श्रीयन्त्रमा विन्दुमा गोपालसुन्दरीसहित गोपालसुन्दरको पूजा गर्थे । यसैका आधारमा लमजुङको राजधानी बेसी-शहरको नाम श्रीनगर भन्ने राखिएको थियो । वैष्णवप्रथा-अनुसार विष्णुसहस्रनाम आदि पाठ गर्थे । त्यस कुराको परम्परा खण्डित हुँदा हाल शाही राजदरवारमा श्रीयन्त्रको पूजासंम हुन्छ, तर गोपालसुन्दरीको हुँदैन । विष्णुसहस्रनामका पाठको सट्टा ललितासहस्रनामको पाठ हुन्छ । तर पनि नेपाल राज्यमा शाही राजा र प्रजामा एकादशी आदि पर्वको व्रत, चाड, पर्व आदि कुरा प्रायः आगमानुसार वैष्णवसिद्धान्तबमोजिमनै मानिन्छन् । हाम्रा यस नेपाल-

अधिराज्यभित्र परेका धेरैजसो बाईसी चौबीसी राज्यका राजाहरू प्रायशः वैष्णवधर्मका अनुयायी भएको कुरा उनी-हरूका प्रशस्ति वाक्यहरूबाट थाह हुन्छ, जस्तो :- नरना-रायणेत्यादि, वीरनारायणेत्यादि, प्रतापनारायणेत्यादि, गगन-नारायणेत्यादि, रूपनारायणेत्यादि । पूर्वोक्त नारायणहरू नारायणका अवांतरभेद हुन् र नारायण वैष्णवसंप्रदायका मुख्य देवता हुन् । यसरी द्रव्यशाहकृत चमत्कारमञ्जरी र त्यसका साथको श्रीनिवासकृत नित्यार्चनका सहारा र प्रचलित प्रशस्तिहरूबाट समेत प्रायः यहाँका धेरैजसो राजा-हरू वैष्णवसंप्रदायका थिए, तर पनि अचेलका तिलकधारी वैष्णव जस्ता संकीर्ण विचारका थिएनन् किन्तु उदार विचारधाराका थिए ।

श्री ५ बडा महाराजाधिराज पृथ्वीनारायण
शाह ।

यसपछि शाहीवंशका राजाहरूमा ग्रन्थकारको रूपमा हामी श्री ५ बडा महाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको नाम प्रस्तुत गर्न सक्छौं । श्री ५ बडा महाराजाधिराज पृथ्वीनारायणले नेपालको केवल राजनैतिक रूपमा मात्र राष्ट्रिय एकता कायम गरेको नभै सांस्कृतिक रूपमा पनि एकता कायम गरेको पाइन्छ । श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहले गोर्खादेखि पूर्व मेचीसम्मको भूखण्डमा मात्र आधिपत्य कायम गरेका हुन् र उनीबाट राजनैतिक एकता त्यति-सम्म मात्र सीमित रहे तापनि उनले साह्रा हिमाली प्रदेशमा भावनात्मक एकता कायम गरिसकेका थिए । यसै कारणले विभिन्न राज्यमा चाड, पर्वसमेतका धार्मिक विधिव्यवहारमा पनि एकरूपता ल्याउने उनले 'व्रतरत्न-माला' भन्ने एउटा संक्षिप्त, सारगर्भित, ओजस्वी, प्राञ्जल एवं प्रौढ संस्कृतमा छन्दोबद्ध ग्रन्थ लेखेर त्यसका माध्यम-द्वारा साह्राका साह्रा गिरिराज प्रदेशका प्रजाहरूमा धार्मिक एकताको ग्रन्थलाई पनि वृद्ध पारेका थिए । जुन ग्रन्थ नेपालीको परम्पराप्रसिद्ध "बूढा मरै, भाषा सरै" भन्ने कहावतअनुसार श्री ५ बडा महाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहले आफ्ना जेठा छोरा श्री ५ युवराजाधिराज प्रतापसिंह शाहलाई संबोधन गरी कुन चाड, कुन पर्व कसरी, के गरेर मनाउने भन्ने कुरा राम्रो ढंगले संकाउने, बुझाउने सन्दर्भ मिलाई वस्तुतिलका छन्दमा १५५ श्लोकमा लेखिएको छ । यस ग्रन्थको व्याख्या नेपाल अधिराज्यका ऐतिहासिक-

महान् विद्वान् एवं कवि लक्ष्मण भट्टले लेखेका छन् । यस ग्रन्थमा नेपाली परम्परागत मान्यताप्राप्त धेरैजसो चाड पर्वहरूको निरूपण गरिएको छ । यो ग्रन्थ राष्ट्रिय अभिलेखालयका लागि यसै पंक्तिका लेखकले खोजी गरी प्राप्त गरेको हो र यस ग्रन्थको मुद्रण पनि प्रायः समाप्त भइसकेको छ ।

यस ग्रन्थको प्रथम श्लोक यस प्रकारको छ:-

जित्वा बलेन करदीकृतसर्वराजः

सिंहासनोपरिष्ठीनिविश्य विराजमानः ।

आसीनमन्ति पुरतोऽवनिपालपृथ्वी-

नारायणः सुतमुवाच हिताय वाचः ।

अन्तिम श्लोक यस प्रकारको छ :-

इत्थं मया सुललितां ग्रथितां गुणाढ्यां

ग्रीवाविभूषणकरीमतिरम्यशोभाम् ।

उन्मथ्यनिर्णयमहोदधिमुद्गतां मे

कण्ठाच्छ्रुतां व्यवहारव्रतरत्नमालाम् ।

श्री ५ बडा महाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहलाई जसरी आधुनिक नेपालका निर्माणकर्ता भनिन्छ त्यसै गरी आधुनिक नेपालका लागि राजनीति, अर्थनीति, सामाजिकनीति, सैनिकनीति, परराष्ट्रनीति, मनोरञ्जननीति, राष्ट्रियनीति, शिक्षानीति न्यायनीति, र धर्मनीति समेतका प्रवर्तक मान्न उनका चिठीपत्र, दिव्योपदेश, अन्तर-राष्ट्रिय व्यवहार, सामाजिक व्यवहार, रणकौशल, सैनिकसंगठन, मिलनसारिता, आत्मविश्वास, दिव्यचिन्तन आदि गुण र व्रतरत्नमाला जस्ता ग्रन्थको रचना आदिका आधारमा नेपाली जातीयदर्शन, नेपाली जातिको संविधान तथा नेपाली जातीयधार्मिक संहिताका समेत प्रथम प्रवर्तक महापुरुषको रूपमा पनि प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । जुन महापुरुषको आविर्भावले, जुन महापुरुषको संयमले, जुन महापुरुषको धैर्यले, जुन महापुरुषको वीरताले, जुन महापुरुषको शौर्यले र जुन महापुरुषको चातुर्यले यस गिरिराज प्रदेशमा बलिया, स्वतन्त्र क्षात्रधर्मानुप्राणित, आर्य मर्यादाको अनुरूप नेपाल अधिराज्यको उपभोग गर्न हामी समस्त नेपाली जातिलाई उपलब्ध भइरहेछ र जसको विजयवैजयन्ती

संयुक्त राष्ट्र संघमा नेपालको जातीय गाथाका साथ फर-फराइरहेछ र हिन्दूत्वको प्रतिनिधित्व गर्ने वैजयन्ती आज यही एक मात्र खडा रहेको छ ।

श्री ५ प्रतापसिंह

अब हामी नेपाली शाहवंशीय राजाका श्रेणिमा ग्रन्थकारको रूपमा ख्यातिप्राप्त अर्का राजाको नाम प्रस्तुत गर्न चाहन्छौं जसको नाम हो श्री ५ प्रतापसिंह । यिनले विशेष गरेर तन्त्रशास्त्रका आधारमा 'पुरश्चर्याणव' नामका विशाल ग्रन्थको रचना गरेका छन् । यस ग्रन्थका केही हस्तलिखित प्रतिहरू श्री ५ को सरकारको राष्ट्रिय अभिलेखालयमा सुरक्षित छन् । यो ग्रन्थ सं. १९५७-६१ मा प्रभाकरी कम्पनी बाराणसीबाट मुरलीधर झाका संपादनमा प्रथमवार छापिएको छ । यसमा दीक्षापुरश्चरण आदि विभिन्न विषयहरूको विभिन्न आगमअनुसार निरूपण गरिएको छ । यस ग्रन्थको मर्यादा र मान्यता काश्मीर-देखि कामरूपतक र नेपालदेखि कन्याकुमारी अन्तरी-पतक व्याप्त छ । बडा बडा तान्त्रिक साधकहरू यस ग्रन्थलाई ठूलो आदरका साथ संमान गर्दछन् । तान्त्रिक साधना मार्गमा उपासकहरूलाई यसले दिएका आलोक-पुञ्जको सराहना आगमवेत्ताका हृदयले नगरीकन रहन सक्तैन । यस ग्रन्थले नेपाली मात्रलाई हैन अपितु आर्यधर्मवलम्बी आगममर्मवेदी संपूर्ण भारतलाईनै सांस्कृतिक एकाताको सूत्रमा गांथन लो सघाउ पुऱ्याएको छ । यो नेपालका शाही राजाका नामको एउटा जीवित ग्रन्थ हो र आगमशास्त्रको एकपक्षको अनुपम उज्ज्वल हीरा हो । यस ग्रन्थको द्वितीय संस्करणको संपादन भनी वा अर्कै प्रकारको संपादन रथी श्री धनशमशेर जंगबहादुर राणाले गर्नुभएको छ र पुरानो नाम पुरश्चर्याणवलाई परिवर्धन गरी "बृहत्पुरश्चर्याणव" राखिएको छ । यसको उपादेयताबारे पाठकहरूले आफ्ना प्रतिक्रिया भविष्यमा गर्ने छन् । जे होस् यो श्री ५ प्रतापसिंहको ग्रन्थ यस युगमा तन्त्रविद्याको एउटा महान् आकर हो, निधि हो । यसबाट साधकहरूलाई ठूलो ठूला रत्नहरूको उपलब्धि भएको छ ।

यस ग्रन्थको आरम्भमा यस्तो छ:-

शुण्डादण्डप्रचण्डप्रहतिहठदलत्प्रौढदोर्दण्डदृश्य-

हृत्प्रेन्नानीकमुण्डोत्कररचितसमित्ताण्डवक्षोणिशोभः ॥

प्रत्युहध्वान्तधामाधिपति रधिपतिः सिद्धसिद्धो गणाणां
दद्याद्वीन्द्रकन्यास्मरहरतयनातन्द्रसंबर्धनो ब्रः ।
समाप्तिः—

विभ्रत्यद्भुतभूतिभूतपवचौ वैचित्र्यचित्रामृत-
स्रोतःशालिनि सन्निवन्धनसरित्सभेदमभ्यहितम् ।
नव्येऽस्मिन्नरदेवनिमितपुरश्चर्याणवे द्वादशः
सद्युक्तिस्फुटमौक्तिकोत्कररुचोत्तुंगस्तरङ्गो गतः ।

इति श्रीगिरिराजचक्रवृद्धामणि नरनारायणदेव्यादि विद्वि-
ध्विहृदावाल विराजमान मानोज्ञत श्रीमत्नहाराजाधिराज
श्रीमत्प्रतापराज शाहदेवविरचिते पुरश्चर्याणवे ब्राह्मादिमन्त्र-
पुरश्चरणपूर्वकमन्त्रस्तवकवचादिपुरश्चरणभेदनिरूपणं नाम
द्वादशस्तरंगः समाप्तम् । शुभमस्तु ॥

श्री ५ रणबहादुर शाह

यस सन्दर्भमा जब हामी अगाडि पुग्छौं त श्री ५ रण-
बहादुर शाहलाई संगीतका वेत्ताको रूपमा प्रस्तुत गर्न
सक्छौं । यद्यपि हामीलाई उनको कृति उपलब्ध छैन तैपनि
उनको संगीतको परम्परा उनका जेठा छोरा रणद्योत
शाहका सन्तान वसन्तपुरका चौतरियाका खानदानमा रहि-
आएको थियो । काशीनरेशका जलसामा श्री ५ रणबहादुर
शाहका संगीतकौशलबाट प्रभावित भएका तानसेनका नातिले
एक उत्तम तानपुरा चढाएका थिए र सो तानपुरा केही
वर्षअघि परम्पराद्वारा जनरल एकराजशमशेरका हातमा
पुगेको कुरा जनश्रुतिबाट सुनिएको छ । श्री ५ रणबहादुर
शाह अजपा योगका दीक्षित थिए, त्यसैले नादब्रह्मका चिन्तक
पनि थिए । अतएव यिनका भजनहरू अनाहत नादका
भूमिकामा रचिएका हुन्थे । जस्तैः—

(१)

राग मालश्री

जये देवी भैरवी गोरषनाथ वरसत दे हो भवानीये ।
प्रथम देवीके उत्पन्न भई जनम भये कैलासये ।
जोती जगमग चहुं बर देवीके चौसठी जोगिनी माइके ।
जये । १९

सपना देषत गोरषनाथ भैषी देवी मनाईये ।
वीसवासये भोग प्रसन्न देवीके वर दीये सब देसये । जये । २
देव वरदन वरदान पाईये सरूप नेपालमा रूप भये ।
खाट सिंहासन जती लीजे और लीये सेव देसये । जये । ३

देव औरनमाथ मकुड वदन मुज उदाईये ।
तपस्या जीती सरूप प्रगट तपत नेमालमा रूप भये । जये । ४
सीरसी भोत मुकुट ऊलमल कुण्डल ऊलकतो कानये ।
देव वरण श्रीरणबहादुर शाहा देव जस पाईये । जये । ५

(२)

राग मालश्री

षड्गषपरु कालीका दीनु चौसठी जोगिनी माइये ।
आफुत सोहं बिस्तुलोकमै जगस्त्र काली जिजारीये ।
हाहादेवी १।
एक मुर्ती चार भुजा सहस्रनाम भवानीये ।
सकर करजा धनुक धारिनी दुतीयाषन्जीनी नामये ।
हाहादेवी २।
जीतीये भुजा कबल सोहं चौथी दान जो धारीय चन्दीका
रूपले ।
देत्यमारीनी रक्त पीवन्ती कालीके । हाहादेवी ३।
दुर्गारूपले पृथीवी रोकौनी धन्ने इसोरी माइये ।
नुमारो दा ... .. (इत्यादि अपूर्ण) ४।

—जोसमनी सन्तपरम्परा र साहित्यबाट

श्री ५ गीर्वाणयुद्धविक्रम शाह ।

अब गद्दीनशीन ग्रन्थरचनाकर्ता शाही राजाहरूका कृति
र राजाका नामको अनुसन्धान गर्ने यस दौडानसा हामी
एउटा कृति रत्यसका रचयिताका नाम प्रस्तुत गर्ने पुग्छौं चर-
नाकार श्री ५ गीर्वाणयुद्धविक्रम शाह र कृति 'सत्कर्मरत्ना-
बलि' । श्री ५ गीर्वाणयुद्धविक्रम शाहले नेपाली समाजलाई
कर्मकाण्डको रचनात्मक पक्षमा साह्रै नेपाल एकताको
सूत्रमा आवद्ध गर्न समर्थ भएको एउटा विशाल धर्मशास्त्रको
निबन्ध ग्रन्थ लेखे । यस ग्रन्थका प्रतिहरू पनि यहाँ सुरक्षित
छन् । यो ग्रन्थ वाल्मीकि संस्कृत महाविद्यालय (हाल
वाल्मीकि संस्कृत क्याम्पस) का प्रधानाचार्य श्री रामनाथ
आचार्य र प्राध्यापक श्री दामोदर कोइरालाका संपादकत्वमा
संपादन भई २०२६ सालमा प्रकाशित भएको छ । यसका
हस्तलिखित प्रतिहरू राष्ट्रिय अभिलेखालयमा धेरै छन् ।
जसको आरम्भको श्लोक यस्तो छः—

श्री सप्रेशाय नमः ।

गजबदनमुमार्जं विश्वनाथं सुरेशं

भद्रभयदलनं सं भक्तरसासुदक्षम् ।

विदितप्ररमतत्वैर्योगिभिश्चिन्तनीयं

गणपतिमभिवन्दे सर्वलोकैकनाथम् ।

समाप्ति यस प्रकारको छः-

इति श्रीगिरिराजचक्रचूडामणिनरनारायणेत्यादिविधिविध-
विरुद्रावलीविराजमानमानोन्नतसहास्राधिराज श्रीश्रीश्री-
श्रीश्रीगीर्वाणयुद्धविक्रमशाहदेवकृतायां सत्कर्मरत्नावल्यां
प्रकीर्णरत्नं नाम सप्तदशं प्रकरणम्

श्रीमहाराजगीर्वाणयुद्धविक्रमसूनुना ।

कृता रत्नावली पूर्णा श्रीविष्णोश्चरणाविता ।

समाप्ताश्चायं धर्मशास्त्रनिबन्धग्रन्थः । शुभम् ।

आजकल नेपालीमा जति विवाह, व्रतबन्ध, होम, श्राद्ध
आदि कर्महरू हुन्छन् प्रायः ती सब यसै ग्रन्थलाई आदर्श
मान्नी गरिन्छन् । तसर्थ यो नेपाली समाजका लागि ज्यादै
उपयोगी साबित भएको छ ।

श्री ५ राजेन्द्र

यस सन्दर्भमा कलमको चुन्चो कोदा र राष्ट्रिय अभि-
लेखालयका पुराना पुस्तकहरू खोजी पस्दा शाही वंशका
कृतिबारे हामी श्री ५ महाराजाधिराज राजेन्द्रविक्रम शाह-
देवको नाउँ ग्रन्थकारका रूपमा र ग्रन्थको रूपमा 'राज-
कल्पद्रुम' १ र 'श्रीस्तोत्र व्याख्या' १ समेत २ ग्रन्थ प्रस्तुत
गर्न पुग्छौं । संस्कृतवाङ्मयको भण्डारका लागि श्री ५
राजेन्द्रले पनि केही देन दिएका छन् । राजकल्पद्रुम- आग-
मशास्त्रअनुसार विद्या, महाविद्या, उपविद्या र पञ्चायतन
देवताका मन्त्र, न्यास, ध्यान, दीक्षा, पूजाआजा इत्यादिको
निरूपण गर्ने यो उत्तम ग्रन्थ हो, यसमा केही धनुर्वेद-
सम्बन्धी चर्चा पनि छ । यो राजकल्पद्रुम २ थरि छ एकमा
विशेष विचार र अर्कामा संक्षिप्त मन्त्रहरूको चर्चा छ ।
श्रीस्तोत्र व्याख्या- यो अग्निपुराणोक्त श्रीस्तोत्रको व्याख्या
हो । श्री भनेकी लक्ष्मी हुन् र उनको स्तोत्रको व्याख्या
राम्रो ढंगले यस ग्रन्थमा गरिएको छ । राजकल्पद्रुमको
आरम्भ यस्तो छः-

श्री गणेशाय नमः ।

गणेशं प्रणिश्यादौ श्रमद्राजेन्द्रविक्रमः ।

गोरक्षेशः प्रतनुते राजकल्पद्रुमं शुभम् ।

समाप्ति यस प्रकार छः-

नामौ अयोध्यापीठाय नमः । ऋटी कांचीपुरीपीठाच्च
नमः । इति तारायाः षोढान्यास संक्षेपः ॥ इति श्रीगिरि-
राजचक्रचूडामणिनरनारायणेत्यादिविधिविधिविरुद्रावलि विरा-
जमानमानोन्नत श्रीमन्महाराजाधिराज श्रीश्रीश्रीश्रीमहा-
राज राजेन्द्रविक्रमशाहदेवविरचिते राजकल्पद्रुमे षोढान्यास-
कथनपटलस्त्रयोदशः । १३॥

राजकल्पद्रुमको (अर्को प्रकारको) आरम्भः-

श्रीगणेशाय नमः ॥

नत्वा श्रीगणनायकं गणपतिं श्रीकालिकां कामदां
श्रीविष्णुं च समापतिं त्रिनयनं श्रीपार्वतीनायकम् ।
श्रीसूर्यं भवसीतिदुःखशमनं कुर्वे परं कौतुकं
श्रीराजादिम इन्द्रविक्रमनृपः श्रीराजकल्पद्रुमम् ॥

समाप्ति :-

इत्यडकमन्त्रम् । इति श्रीगिरिराजचक्रचूडामणित-
नारायणेत्यादिविधिविधिविरुद्रावलिविराजमानमानोन्नत श्रीम-
न्महाराजाधिराज श्रीश्रीश्रीमहाराज राजेन्द्रविक्रमशाहविर-
चिते राजकल्पद्रुमे मन्त्रमेलनपटलः । शुभम् ॥

श्री स्तोत्रटीकाको आरम्भ :-

श्रीगणेशाय नमः ।

नारायणं हृदि निधाय रमां तथाग्निं
लक्ष्मीस्तुतौ विविधशास्त्रविचारयुक्त्या ।
राजेन्द्रविक्रमनृपेण कृता सुटीका
सा राजतां सकलसज्जनमानसेषु ।

समाप्ति :-

श्रीमहाराजगीर्वाणयुद्धविक्रमसूनुना ।

राजेन्द्रविक्रमेषा टीका लक्ष्मीस्तुतौ कृता ।

श्री ५ सहेन्द्र ।

अब हामीलाई समयले विवश पारेको छ, किनभने
हाम्रा शाहवंशका राजाहरू संस्कृत शिक्षाभन्दा नेपाली
राष्ट्रभाषातर्फ बढी फुकेका देखिन्छन् । हुनत राणातन्त्र-
ले शाह राजाका दरबारमा पनि शिक्षाको नियन्त्रण अवश्य
गर्‍यो होला, तर पनि पूर्वी मुलुकमा बढेको अंग्रेजीको
प्रभावले र राणाहरूको अंग्रेजी समर्थक नीतिको प्रभावले

एवं संस्कृतका विद्वान्हरूमा रहेको संस्कृतप्रियता तथा ठोस राष्ट्रियता र शाही राजाहरूप्रति रहेको कुकाउले समेत गर्दा संस्कृतका उच्च एवं चतुर विद्वान्हरूसंग शाही दरबारको संपर्क राणाहरूको अभीष्ट थिएन र पश्चिमी शिक्षाको आलोकलाई राणाहरू छेकथुन गर्न चाहन्थे तापनि संभव थिएन, यसै कारणले गर्दा शाही दरबारमा अंग्रेजीको प्रभाव बढ्यो र नेपाली भाषाको स्वभावसिद्ध लोकप्रियताले पनि किल्ला जमायो, एवं नेपाली साहित्यिकहरूको स्वदेशमा र विदेशमा पनि विजयदुन्दुभि चक्कन थाल्यो । तसर्थ शाही राजाहरूलाई राजनीति एवं साहित्यमा समेत बढी कुतकुती पैदा हुन थाल्यो । सीमावर्ती प्रदेश भारत स्वतन्त्र हुनाले त्यहाँको प्रतिकूल वातावरण पनि पन्छियो । अतएव शाही राजाको नेतृत्वमा नेपालमा प्रजातन्त्र युगको प्रादुर्भाव सफल हुन सक्यो र तदनुकूल नेपाली साहित्यले पनि फुटाउने अवसर पायो, जसको फलस्वरूप नेपालका अतिकुशल राजनीतिज्ञ स्व० श्री ५ महेन्द्रलाई समेत नेपाली भाषाका साहित्यिक नभो-

मण्डलमा उज्ज्वल ताराको स्वरूपमा देख्न पाएका छौं । जसको कृति :- उसैको लागि, फेरि उसैको लागि र अन्य विविध रूपमा फुटकर कविताहरू छन् :-

हे वीर हिंड अगी सरी, नहटाई पाउ रतीभरी ।
यो मातृभूमि नेपालको भई वीर पराक्रमी सन्तति ।
खुकुरी संगीन तरवारया हतियारजे किन सामुमा ।
नपरोस्-यदि तिमी वीर छौ भने-वीरका ती छातिमा ।
तिअर् हो लेऊ नागरिक हक, कांधमा कांधे गरी ।
सत्यता तिअो छ हतियार, डर नलेऊ क्ये कति ।
नडराई संऊकी लस्कंदे, हिंड ढाल ये हो देशको ।
जातमा जे छौ, सबै हौ, एक सन्तति देशको ।
- उसैको लागिबाट

शाही राजाहरू यसरी केवल शासक मात्र नभै साहित्यकारका रूपमा समेत विषयका समक्ष प्रसिद्ध छन् ।